

Atatürk'ün Millileştirmeleri ve Devletleştirmeleri ve Günümüz Özelleştirmeleri (*)

Yıldırım KOÇ (**)

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti 1923 yılında kurulduğunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan her açıdan bir enkaz devralmıştı. Kanla kazanılan siyasi bağımsızlığı pekiştirmenin yolu ekonomik bağımsızlıktan geçiyordu. Ekonomik bağımsızlık da sanayileşmekle mümkündü. Diğer taraftan, Osmanlı'dan devralınan ümmeti, çağdaş bir ulusa dönüştürmek gerekiyordu. Türk Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ve Türk aydınlanmasının önderi Mustafa Kemal Atatürk, bu görevlerin yerine getirilmesinde devlete büyük görev yükledi. Bir devlet politikası olarak uygulanan devletçilik sayesinde bir taraftan hızla güçlü bir sanayi oluştu, diğer taraftan uluslaşma sürecinde önemli aşamalar gerçekleştirildi.

1923 yılından 1938 yılına kadarki dönemde, Lozan Antlaşması ile Osmanlı borçlarının bir bölümü devralındı ve düzenli olarak ödendi. Cumhuriyet düşmanı ve bölücü akımların ayaklanmalarına karşı başarıyla mücadele edildi. Yaklaştığı hissedilen İkinci Dünya Savaşı'na karşı Türk Silahlı Kuvvetleri güçlendirildi. Yabancı şirketlerin elindeki birçok işletme satın alındı. Yeni sanayi yatırımları yapıldı. Eğitim ve sağlık alanında büyük başarılar el-

(*) Bu çalışma 21 Şubat 2001 krizi ve IMF'ye verilen taahhütler çerçevesinde gerçekleştirilen yasa değişiklikleri öncesinde yapıldı.

(**) Türk-İş Başkan Danışmanı.

de edildi; günümüzde kullandığımız alfabe yerleştirildi; eğitimin kitleselleşmesi sağlandı; özellikle frengi, tüberküloz ve sıtmayla mücadelede önemli başarılar kazanıldı; koruyucu hekimlik yerleştirildi. Bu büyük başarıların tümü, 1927 tarım buhranına ve 1929 dünya buhranına rağmen, borçlanmadan, denk bütçelerle, ulusal kaynaklarla yapıldı. 1934 yılında Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı uygulanmaya başlandı. Bu dönemin önderleri devlete sahip çıktılar, devleti yağmalatmadılar. Kamu kurum ve kuruluşlarının ülkemize ve halkımıza büyük katkısı oldu. Geçmişte ithal edilen birçok ürün ülkemizde üretilmeye başlandı. Türkiye’de sanayinin temeli bu işyerlerinde atıldı. Nitelikli insangücünün yetiştirilmesine bu işyerleri büyük katkıda bulundu.

Bu dönemin fedakar insanların dışlarından tırnaklarından artırarak yarattıkları kamu kurum ve kuruluşları bugün IMF’nin, Dünya Bankası’nın, Dünya Ticaret Örgütü’nün, Avrupa Birliği’nin, ABD’nin istekleri doğrultusunda özelleştiriliyor.

Atatürk, devletçiliği bir hükümet politikasının ötesinde bir devlet politikası olarak kabul etti ve Anayasa’ya devletçilik ilkesini koydu. 1924 Anayasasının (Teşkilatı Esasiye Kanunu) 2. Maddesi 3 Şubat 1937 gün ve 3115 sayılı Yasayla şu şekilde değiştirildi: **“Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır. Resmi dili Türkçedir. Makarrı Ankara şehridir.”** (1)

Atatürk’ün sağlığında çıkarılan son yasalardan biri de, 17.6.1938 gün ve 3460 sayılı Sermayesinin Tamamı Devlet Tarafından Verilmek Suretiyle Kurulan İktisadi Teşekküllerin Teşkilatıyla İdare ve Murakabeleri Hakkında Kanun’dur.

1980’li yıllardan itibaren hükümetler özelleştirmeyi bir hükümet politikası olarak benimsedi ve bir devlet politikası haline dönüştürmek için büyük çaba harcadılar. 1999 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile özelleştirme Anayasa’ya konuldu. 1982 Anayasasının 47. Maddesinin başlağı “devletleştirme” idi ve madde metni şöyleydi:

(1) Maddenin ilk biçimi şöyleydi: “Türkiye Devletinin, dini İslamdır; resmi dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir.” Bu madde, 1928 yılında şu biçimde değiştirildi: “Türkiye Devletinin resmi dili Türkçedir; makarrı Ankara şehridir.”

“Kamu hizmeti niteliği taşıyan özel teşebbüsler, kamu yararının zorunlu kıldığı hallerde devletleştirilebilir.

“Devletleştirme gerçek karşılığı üzerinden yapılır. Gerçek karşılığın hesaplanma tarzı ve usulleri kanunla düzenlenir.”

13.8.1999 gün ve 4446 sayılı Yasa ile bu maddenin başlığı “devletleştirme ve özelleştirme” olarak değiştirildi. Madde metnine aşağıda sunulan fıkralar eklendi:

“Devletin kamu iktisadi teşebbüslerinin ve diğer kamu tüzel kişilerinin mülkiyetinde bulunan işletme ve varlıkların özelleştirilmesine ilişkin esas ve usuller kanunla gösterilir.

“Devlet, kamu iktisadi teşebbüsleri ve diğer kamu tüzel kişileri tarafından yürütülen yatırım ve hizmetlerden hangilerinin özel hukuk sözleşmeleri ile gerçek veya tüzel kişilere yaptırılacağı veya devredilebileceği kanunla belirlenir.”

Atatürk'ün döneminde devlet ekonomiye kapsamlı bir biçimde müdahale etti; ülkenin ve halkın çıkarlarını ön planda tutarak sermayenin hareket sahasını daralttı, sermayeyi denetim altında tutmaya çalıştı. Ayrıca, özellikle yabancıların elinde bulunan birçok kuruluş satın alındı; millileştirildi ve devletleştirildi.

1950'li yıllardan itibaren kamu kesiminin yatırımlarında siyasi parti hesapları ve ülkemizdeki bazı büyük sermaye gruplarının çıkarları ön planda tutuldu. Özellikle 1980 sonrasında uygulanan politikalarla kamu kurum ve kuruluşlarına yatırım yapılmadı; bu işletmelerin başarısız kalması için “kasıtlı” denebilecek yanlış politikalar uygulandı. 1983-84 yıllarından itibaren de sistemli bir özelleştirme politikası uygulandı. Karayolları'nda 1983 yılında kabul edilen ve emanet işlerin oranını yüzde 60'tan yüzde 25'e indirmeyi amaçlayan 10 Yıllık Ulaştırma Ana Planı bu stratejinin bir parçasıydı. Son 10 yılda özellikle hızla yaygınlaşan taşeronlaşma; kamu kurum ve kuruluşlarının zarar ettirilmesi ve yağmalatılması; bazı kuruluşların yenilenmeyerek çürütülmesi ve sonra kapatılması da bu stratejinin unsurlarıdır.

Özellikle 1984 yılından sonra yapılanlar, Atatürk'ün yaptıklarının tam tersidir. Birileri sanki Atatürk'ten intikam almaktadır.

Atatürk döneminde devlet ekonomiyi sıkı bir biçimde denetledi ve yönlendirdi. Bu dönemde birçok işletme millileştirildi ve devletleştirildi. Devlet birçok yeni işletme kurdu. Bu politikanın iki gerekçesi vardı: Özel sektörün yeterince güçlü ve becerikli olmaması; özel sektörün kendi karından başka birşey düşünmemesi.

Devletleştirme iki nedenle yapılabilir: (1) Devlet, özel sektöre güvenmez ve işletmeyi devletleştirir; (2) özel sektör başarısızdır ve özel sektörün başarısızlığının bedeli devlete ödettilir. Atatürk dönemindeki devletleştirmelerde birinci neden önemliydi. Özellikle 1970'li ve 1980'li yıllardaki devletleştirmelerin önemli bir bölümünde ikinci neden ön plandaydı.

Bu kitapçıkta Atatürk döneminin iktisat politikaları özet olarak sunulacaktır. Amacımız, Atatürk döneminde devlet eliyle sağlanan hizmetleri ve kurulan kamu fabrikalarıyla gerçekleştirilen üretimi, devletin ekonomiye halk yararına müdahalelerini ve bu amaçla yapılan millileştirmeleri ve devletleştirmeleri hatırlatmaktır. Yıllardır kamu kesimine kasıtlı olarak verilen zarar ve bugün yaşadığımız özelleştirmeler, Atatürk döneminin inkarıdır, reddidir.

TİGEM (Türkiye Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)

Atatürk, Cumhuriyetin kurulmasından sonra tarıma büyük önem verdi. 1925 yılından itibaren kendisine ait çiftliklerde geleneksel tarım anlayışını kökten değiştiren uygulamalar gerçekleştirdi; köylüye örnek oldu. Ayrıca, devletin de bu alana kaynak ayırmasını sağladı.

Cumhuriyet döneminde Ankara, Eskişehir, Erzurum ve Yeşilköy'de hububat ıslah istasyonları; Adana ve Nazilli'de pamuk ıslah istasyonları; Adapazarı'nda patates ve mısır ıslah istasyonu; Bursa, Antalya, Diyarbakır, Edirne ve Denizli'de ipek böcekçiliği istasyonu, Kayseri'de yonca istasyonu, Antalya'da sıcak iklim nebatları ıslah istasyonu kuruldu. Ülkenin dört bir yanında fidanlıklar oluşturuldu. Bu devlet fidanlıkları sayesinde dut, antepfıstığı, asma, çay, elma, kayısı, fındık, narenciye, vişne, zeytin ve incir fidelleri devlet tarafından yetiştirilerek köylüye dağıtıldı.

1937 yılında Zirai Kombinalar İdaresi kuruldu. Bu kuruluşun amacı, tarım aletleri, makinaları ve ilaçlarının satın alınarak halka tanıtımının yapılmasıydı. Zirai Kombinalar İdaresi 1943 yılından itibaren boş hazine toprakları üzerinde devlet çiftlikleri oluşturdu, tarımsal üretimi artırdı, çağdaş tarım teknik ve yöntemlerini köylüye tanıttı ve özellikle sıkıntılı dönemlerde halkın gıda ihtiyacının karşılanması açısından çok büyük katkılarda bulundu. Zirai Kombinalar İdaresi tarafından kurulan çiftliklerin önemi, 1957 yılında yayımlanan bir kitapta şöyle anlatılıyordu (2):

“Az zamanda kurulan bu çiftlikler, asırlardanberi işlenmemiş ve boş kalmış ve halkın dilinde çorak diye adlandırılan step manzaralı, çöl karakterli toprakları büyük bir hamle ve gayretle sökerek mahsuldar bir hale sokmuş ve zirai kalkınmanın ana hatlarını vatan topraklarına çizmiştir...

“Zirai Kombinalar İdaresi, kuş uçmaz, kervan geçmez diye vasıflandırılıp, köylüye çarık sattığı iddia edilen ıssız toprakları teknik vasıtalarla mahsuldar bir hale sokarak yüz binlerce ton buğday kaldırırken, etrafındaki köylü halkın idrakinde hayret ve takdirle karşılık bir intibah, asırların yapamadığı kalkınma hissini onun gönlüne yerleştiriyor ve bu demonstratif gösteriler ona teknik çalışmaların faydalarını telkine kafi geliyordu.

“Birbirini takiben yurdun muhtelif köşelerinde kurulan 14 tane muazzam çiftlikler, ıssızlığa, yalnızlığa, kızgın güneşli ve buz nefesli bozkırlığa son verirken, insan azim ve iradesinin dünkü çölleri bugün nasıl bir cennet gibi yemyeşil hale soktuğunu tabiate haykırıyor ve çöllerde yükselen ağaçlar, yeşillenen bitkiler, tufan gibi buğdaylar yurtda bolluğun saadetini müjdeliyordu.”

Atatürk'ün Ankara'da Gazi Orman Çiftliği, Silifke'de Tekir, Yalova'da Baltacı, Tarsus'ta Piloğlu, Dört Yol'da Karabasamak çiftlikleri ve Ankara'da

(2) Ziraat Vekaleti, **Devlet Üretim Çiftlikleri**, Ankara, 1957, s.4. Ayrıca bkz. Gıda-Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü, **Devlet Üretim Çiftlikleri**, Ankara, 1977 ve Tarım-İş, **Sektörel ve İşletmecilik Boyutlarıyla TİGEM (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü)**, Ankara, 1997.

Bira Fabrikası vardı. Bu işletmeler 1925 yılından beri tarımda yeniliklerin uygulatılması ve yaygınlaştırılmasında kullanılıyordu. Atatürk, 1937 yılı Haziran ayında bu çiftlikleri devlet hazinesine bağışladı. 7.1.1938 gün ve 3308 sayılı Yasa ile, Atatürk tarafından bağışlanan bu çiftlikler, Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na dönüştürüldü. Daha sonra çeşitli diğer çiftlik ve işletmeler de Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu'na katıldı. 1944 yılında bu kuruluşun bir Ziraat Aletleri Fabrikası vardı (3). Tarıma destek sağlanması amacıyla 1944 yılında da Türkiye Ziraat Donatım Kurumu kuruldu.

Zirai Kombinalar İdaresi ile Devlet Ziraat İşletmeleri Kurumu 1 Mart 1950 tarihinde yürürlüğe giren 5433 sayılı Yasa ile birleşerek, Devlet Üretim Çiftlikleri Genel Müdürlüğü'nü oluşturdu. 1983 yılında ise Devlet Üretim Çiftlikleri ile hara ve inekhaneler birleştirilerek TİGEM doğdu.

TİGEM, Türkiye'de tarımın gelişmesine ve çağdaşlaşmasına olağanüstü büyük katkılarda bulunmuş olmasına rağmen, yıllarca özelleştirmeci bir anlayışla ihmal ve hatta tahrip edildi.

Atatürk'ün TİGEM'i bugün kiralama adı altında özelleştiriliyor. Çekirdeği, Atatürk'ün 1925 yılından 1937 yılına kadar kendi işletip 1937'de devlete bağışladığı çiftliklerden oluşan TİGEM, yerli ve yabancı sermayedarlara devrediliyor. Türkiye'de çağdaş tarımı yaratan Devlet Üretim Çiftlikleri'ni yıllardır yatırım yapmayarak çökertenler ve bugün bir avuç yerli ve yabancı sermayedara aktarmak isteyenler Atatürk'e nasıl hesap verecek? Atatürk hayatta olsaydı buna izin verir miydi?

Ormanlar

8.2.1937 gün ve 3116 sayılı Orman Yasası özel mülkiyetteki ormanların büyük bir bölümünün devletleştirilmesini getirdi. Yasanın geçici 1. maddesine göre, mülkiyeti devletten başkasına ait ve bu Yasanın yürürlüğe girdiği tarihte varolan ormanlardan (A) devlet ormanlarına bitişik olanlar; köylülerin kişisel mülkiyetinde olup da alanı elli hektarı geçmeyenler dışında, alanı ne olursa olsun; (B) Devlet ormanlarına bitişik olmayıp da alanı bin hektarı geçenler devletçe kamulaştırılacaktı (4). 1939 yılı sonuna kadar ülkenin çeşitli

(3) Ögelman, S. – Benderlioğlu, A., **İktisadi Devlet Teşekkülleri Hukuku**, Ankara, 1944.

(4) Çağlar, Yücel, **Türkiye'de Ormanlık Politikası (dün)**, Ankara, 1979, s.211-2.

yerlerinde 40.828 hektarlık 44 parça orman istimlak edilerek devletleştirildi. **Bugün özel sektörün özelleştirilmesini istediği yerler arasında ormanlar da bulunmaktadır.**

Toprakların Kamulaştırılması

1924 Anayasası (Teşkilatı Esasiye Kanunu) büyük toprak sahiplerinin arazilerinin topraksız ve az topraklı köylüye dağıtılabilmesi amacıyla kamulaştırılmasını kolaylaştırmak amacıyla 1937 yılında değiştirildi. Anayasanın 74. maddesine 13.2.1937 gün ve 3115 sayılı Yasa ile şu fıkra eklendi: **“Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlak olunacak arazi ve ormanların istimlak bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur.”** Bu değişiklik temelinde bazı büyük toprak sahiplerinin arazileri kamulaştırıldı.

Madenler, Etibank, Türkiye Kömür İşletmeleri, Türkiye Taşkömürü Kurumu

Cumhuriyet Hükümeti, Fransızlara ait Ereğli Şirketi ile 28 Kasım 1936 günü bir devir sözleşmesi (millileştirme ve devletleştirme) imzaladı. Bu Sözleşme 31.3.1937 gün ve 3146 sayılı Yasa ile onaylandı. Bu Yasayla Zonguldak limanı, demiryolu ve madenlerle, Kozlu ve Kilimli demiryollarının işletilmesi Ereğli Şirketi'nden devralındı ve havzadaki deniz işleri tekel altına alındı. 30.5.1940 gün ve 3867 sayılı Yasayla Ereğli Kömür Havzası'ndaki ocakların Devlet tarafından işletilmesi kararlaştırıldı. 11.6.1937 gün ve 3241 sayılı Yasayla da Ereğli Kömürleri İşletmesi kuruldu.

Diğer yabancı sermayeli şirketlerle yerli madenciler ve bankaların elindeki ocaklar da 30.5.1940 gün ve 3867 sayılı Yasa (“Füzyon Kanunu”) uyarınca ve İcra Vekilleri Heyetinin 15.10.1940 gün ve 2/14547 sayılı karnamesine göre, 1940 yılı Aralık ayı başından itibaren devlet tarafından satın alındı.

Ereğli Üzülmaz Bölgesinde 1935 yılında T.İş Bankası tarafından kurulan Maden Kömürü İşleri A.Ş. tarafından yaptırılan Sömikok ve Briket Fabrikası da 1940 yılında devletleştirildi (5).

(5) Toros, H., a.g.k., s.201.

Hükümetler, bugün Türkiye Taşkömürü Kurumu adı altında faaliyet gösteren bu işletmeyi özelleştirmek veya kapatmak istiyor. 5 Nisan 1994 kararlarında bazı ocakların üretiminin 1994 yılı sonuna kadar durdurulacağı açıklanmıştı. Hükümetin bu kararı, Genel Maden-İş'in tepkisi sayesinde uygulanamadı.

1.7.1938 gün ve 3437 sayılı Mahrukat Kanunu ülkenin kömür ihtiyacının karşılanmasını Etibank'a bir görev olarak verdi. .

Osmanlı İmparatorluğu döneminde işletilen linyit ocakları 1918 yılında kapanmıştı. Cumhuriyet dönemine geçişle birlikte önce Soma'da linyit üretimi başladı. 1927 yılında Çeltik'te bir işletme üretime geçti. Ardından Tavşanlı, Değirmisaz, Yerköy ve Gerenez ocakları özel sektör tarafından çalıştırılmaya başlandı. 1938 yılında bu konuda yeni bir devlet politikası uygulanmaya başlandı; bu işletmeler devletleştirildi (6) ve Etibank Garp Linyitleri Müessesesi oluştu.

Ergani Bakır Madeni'nin işletme imtiyazı Birinci Dünya Savaşı öncesinde bir Alman şirketine verilmişti (7). Almanlar imtiyaz sözleşmesinin gereklerini yerine getirmeyince, 1925 yılında işletme hissesinin yüzde 50'si Almanlardan satın alındı ve Ergani Bakır İşletmesi Türk Anonim Şirketi kuruldu. Bu şirketin Türk grubu hissesi 1,5 milyon lira, Alman hissesi de 1,5 milyon liraydı. Almanların bu hissesi de 11 Haziran 1936 tarihinde millileştirildi ve devletleştirildi. İlk aşamada İş Bankası'nın da 500 bin liralık hissesi vardı. Bu hisse 14 Kasım 1944 tarihinde Etibank'a devredildi. Şirket böylece tümüyle devletleştirilmiş oldu. **Bugün bu işyerinde devlet yoktur. Devlet bu işletmeyi bırakmıştır.**

Murgul'da bakır madenini işletmek için 1900 yılında Kafkas Bakırları Ltd.Şti. kurulmuş ve 1907 yılında üretime başlamıştı. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalar durdu. Şirket 1927 yılında tasfiye edildi. Daha sonra MTA'nın yaptığı araştırmalar sonucunda yeni rezervler belirlendi ve Murgul Bakır Madeni 1937 yılında Etibank'a devredilerek çalışmaya başladı. Üreti-

(6) TKİ, Cumhuriyet'in 50. Yılında Türkiye Kömür İşletmeleri Kurumu, Ankara, 1973, s.75.

(7) Etibank, Cumhuriyetimizin 50. Yılında Etibank, Ankara, 1973.

me ancak 1951 yılında geçilebildi. **Bugün bu işletme özelleştirilme sürecini yaşıyor.**

Elazığ'ın Maden İlçesi Guleman Köyünde krom bulunması sonrasında kurulan Şark Kromları T.A.Ş. 15 Ekim 1936 tarihinde çalışmalarına başladı. İşletme 1939 yılında Etibank Şark Kromları İşletmesi Müessesesi'ne dönüştürüldü.

Etibank Divriği Demir Madenleri İşletmesi 1939 yılında kuruldu. **Bugün bu işletme özelleştirme sürecindedir.**

Keçiborlu'daki kükürt madeni 1900 yılında belirlendi. İstiklal Savaşı'ndan sonra Fransız-İtalyan sermayeli bir şirket madenin işletme imtiyazını aldı. Ancak üretim yapmak yerine İtalyan kükürtlerini pazarlamaya çalışınca, imtiyazı 1933 yılında feshedildi. 1934 yılında Sümerbank ile İş Bankası tarafından kurulan bir anonim şirket kükürt üretimine başladı. Sümerbank'ın hissesi 1936 yılında, diğer ortakların hisseleri de 1943 yılında Etibank'a devredilerek, işletme devletleştirildi ve Keçiborlu Kükürtleri İşletmesi Müessesesi kuruldu. **Bu işletme bugün kapatılmış durumdadır.**

Siemens'in iltizamla işlettiği Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi 1939 yılında vergi borcu nedeniyle Hazineye geçti; Etibank Kuvarshan Bakır Madeni İşletmesi haline dönüştü. **Böyle bir işletme bugün yoktur.**

Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (MTA) 22 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2804 sayılı Yasayla kuruldu.

MTA 1940 yılında Raman'da petrol buldu. Bunun üzerine Türkiye Neft Sanayii A.Ş.'nin İstanbul'daki Boğaz İçi Rafinerisi'nin teçhizatı satın alındı ve 1942 yılında Raman Sahası yakınındaki Maymune Boğazında (Siirt) yeniden kuruldu. Bu çalışmalar sonucunda Türkiye'ye Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TÜPRAŞ), Petkim, İGSAŞ gibi kuruluşlar kazandırıldı. **Bu kuruluşların tümü bugün özelleştirilme sürecinde bulunuyor.**

Tekel

Osmanlı İmparatorluğu 1875 yılında borçlarını ödeyemedi. 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Türkiye'den alacağı olan ülkelerin temsilcilerinden oluşan Osmanlı Düyunu Umumiye İdaresi (Osmanlı Genel Borçlar İda-

resi) kuruldu. Düyunu Umumiye, Osmanlı Devleti'nin bazı gelirlerine el koydu. Bu gelirler arasında balık resmi, içki istihlak ve ruhsatiye vergisi, ipek öşürü, pul resmi, tuz inhisarı resmi, Müşterekülmenfaa Tütün Şirketi (Reji) geliri de vardı.

Yabancılara ait Reji Şirketi (Memalik-i Mahruse-i Şahane Duhanları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi) Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün üretimini ve işlenmesini sıkı bir biçimde denetliyor, elde edilen gelirin büyük bir bölümünü Osmanlı borçları karşılığında Düyunu Umumiye'ye veriyordu. Örneğin, 1884-1908 döneminde tütün işinden elde edilen karın Reji Şirketi, Düyunu Umumiye ve Osmanlı Hazinesi arasındaki dağılımı şöyleydi: Reji (162.202 Osmanlı Lirası); Düyunu Umumiye (744.893 Osmanlı Lirası); Osmanlı Hazinesi (41.906 Osmanlı Lirası). 1940 yılında yayımlanan bir kitapta Reji'nin çalışmaları şöyle değerlendiriliyordu (8):

“Reji, ta bidayetten, tütün istihsal ve ziraati üzerine tahditler vazetmiş bulunuyordu. Zürra her tarafta şikayet ediyordu. Lakin, Reji, Hükümetle aktetmiş olduğu mukaveleye dayanarak, istediği şekilde ekime mani oluyor veya müsaade ediyordu. Tütün ekiciler için ruhsatname almak, mahsulü Reji'nin depolarına teslim etmek mecburiyeti vardı. Bu depoların adet ve istiabi, yetişen tütün mahsulünü almağa kafi gelmiyor; mahsulü elinden çıkarmış olmak için, çiftçi malını ucuz ucuz vermek ıstırasında kalıyordu.

“Reji tütün kaçakçılığına mani olmak için kolcu teşkilatı vucude getirmişti. Kaçak istihlakın, meşru satışın çok fevkinde olduğu muhakkaktı ve inhisarın muvaffakiyetsizliğinin sebebi de bu idi. Mukavele mucibince, Devletin polis ve jandarması, icabında, bu teşkilata yardım ediyordu. Bir istatistiğe nazaran, 42 senelik Reji idaresinde, kaçakçı, kolcu ve Devlet zabıtasından ölenlerin adedinin 20.000 olduğu iddia edilmektedir.”

1925 yılında Hükümetle Reji Şirketi arasında yapılan bir anlaşma ile Reji'nin bütün hak ve yükümlülükleri Devlete devredildi. Cumhuriyet Hükümeti

(8) Derin, Haldun, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 1940, s.126-7.

ti, Reji'nin sermayesi olan 4 milyon Fransız Frankını Osmanlı Bankası'na ödedi ve Reji'nin yönetimini devraldı. Ayrıca 26.2.1925 gün ve 588 sayılı Yasa, **“istihlaki dahiliyeye mahsus tütün mubayaası, işletilmesi ve tütün ve sigara imali ve satılmasına tütüne müteallik sair umur... doğrudan doğruya Hükümetçe ifa edilir”** düzenlemesini getirdi.

9 Haziran 1930 gün ve 1701 sayılı Yasa ise 588 sayılı Yasanın yerini aldı. Bu Yasaya göre, halkın tüketimi için tütün ve tömbekiği satın almak, işlemek, kıymak; bu tütünden sigara, enfiye, ağız ve pipo tütünü yapmak; bu maddeleri markalı, bandrollü ve etiketli kutulara ve paketlere koymak; bunları ülke içinde satmak Devletin tekeli altına alındı. Yalnızca yabancı ülkelere satmak amacıyla yaprak tütün ticareti yapmak serbest bırakıldı.

2 Temmuz 1932 tarihinde kabul edilen 2054 sayılı Yasa ile çay, şeker ve kahve ithalatını bir elden idare etme yetkisi hükümete verildi.

1928-1932 döneminde Tütün, Tuz ve Alkollü İçkiler (Müskirat) İnhisarlar İdareleri ayrı ayrı faaliyet gösteriyordu. Bu kuruluşlar 1932 yılında birleştirilerek İnhisarlar Umum Müdürlüğü adını aldı. 1946 yılında ise Tekel Genel Müdürlüğü'ne dönüştü (9).

Atatürk'ün bu Yasası değiştirildi. 3.6.1986 günlü Resmi Gazete'de yayımlanan 3291 sayılı Yasa ile sigara üretiminde devlet tekeli kaldırıldı. Atatürk Türkiye'sinde yabancı ülke sigaraları içilmezdi; insanlarımız çeşitli zararlı katkı maddeleriyle ithal tütüne ve bazı markalara bağımlı hale getirilmezdi. Yabancı sigara tekellerinin çabaları sonucunda bunlar yapıldı ve yapılıyor.

TEKEL Genel Müdürü Recai Dıblan Türk tütünü yerine Virjinya tütünü ekimini teşvik edenlere 1973 yılında şu cevabı veriyordu (10):

“Türk tütünü dünyanın her tarafında aranan bir meta haline gelmiştir. Bu suretle de, Türk tütünü bitti, Virjinya tütünü ekilmelidir, diyenlere bunun böyle olmadığı ispat edilmiştir. Çünkü bu Virjinya tütünü

(9) Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Tekel İşletmeleri Genel Müdürlüğü 1986 Yılı Raporu.**

(10) Tekel, **Cumhuriyetin 50. Yılında Tekel**, İstanbul, 1973, 10.

ekimini teşvik eden davranışlarda Virjinya tütününü ekmekle beraber yabancı sigara imalatçılara buyurun Türkiye’de istediğiniz sigarayı yapın veya dışarıdan yurda istediğiniz sigarayı getirin daveti de mevcuttur. Bu ise Cumhuriyet devrinde kapitülasyonlara dönmekten başka bir mana ifade etmezdi. İşte Cumhuriyet Müessesesi Tekel’in maruz kaldığı bütün güçlüklerle rağmen bu iddiayı yıkmış, biz kendi tütünümüzden kendi sigaramızı yapacağız, tezini inançla savunmuştur.”

Atatürk, tütünde ve sigara üretiminde Devlet tekelinin kaldırılmasına izin verir miydi?

1881 yılındaki Muharrem Karamnamesi alkollü içkilerin gelirini de Düyunu Umumiye’ye, diğer bir deyişle, Osmanlı borçlarının ödenmesine ayırmıştı.

Atatürk Türkiye’si bunu da değiştirdi. 1 Haziran 1926 günü yürürlüğe giren 790 sayılı Yasa ile, her türlü alkollü içki üretimi, ithali ve satışı Devlet tekeli altına alındı. Yasanın bir maddesine göre, bu tekelin tamamıyla veya bir bölümünün bir anonim şirkete devredilmesi mümkündü. Bu iş Türkiye İş Bankası ile Nacella Organizasya isimli bir Leh şirketine bırakıldı. Bu grup, işletme hakkını, İspirto ve Meşrubatı Küuliye İnhisarı İşletme Türk Anonim Şirketi’ne devretti. Ancak bu şirketin taahhütlerini yerine getirmemesi üzerine şirketin iflasına mahkemece karar verildi ve 1571 sayılı Yasayla İspirto ve Meşrubatı Küuliye İnhisarı kurularak Maliye Vekaletine bağlandı. Bu birim 1932 yılında İnhisarlar Genel Müdürlüğü bünyesine alındı.

Türkiye’de ilk bira fabrikası bir Alman şirketi tarafından 1888 yılında inşasına başlanılan Bomonti Bira Fabrikası’dır. Bu şirket 1890 yılında üretime başladı. Diğer bir Alman şirketi de 1910 yılında Nektar isimli bir bira fabrikası kurdu. Ancak Nektar Şirketi başarısız kaldı ve 1912 yılında Bomonti Şirketi ile birleşti. Bomonti-Nektar Şirketinin sözleşmesi 1938 yılında sona erince, fabrika millileştirildi ve devletleştirildi; 1940 yılında İnhisarlar Genel Müdürlüğü’ne devredildi.

1910’lu yıllarda İzmir’de Halkapınar’da yabancı sermayece “Aydın” ismiyle bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1931 yılında faaliyetini durdurdu. Bu fabrikanın yerinde Tekel Gn.Md. Şarap Fabrikası faaliyet gösterdiğine göre, bu kuruluş da devletleştirilmiş olsa gerektir.

1936 yılında Ankara'da Gazi Orman Çiftliği Müdürlüğü tarafından bir bira fabrikası kuruldu. Bu fabrika 1937 yılında genişletildi ve 6.7.1939 gün ve 3697 sayılı Yasayla İnhisarlar Genel Müdürlüğü'ne devredildi.

1884 yılında kurulan Cibali Tütün ve İzmir Tütün, 1895 yılında kurulan Adana Tütün ve 1897 yılında kurulan Samsun Tütün fabrikaları Cumhuriyet döneminde yenilendi ve büyütüldü. Ayrıca 1927 yılında Bitlis Tütün ve 1939 yılında Malatya Tütün fabrikaları açıldı. Tekel, Tekirdağ (1931) ve İzmir'de (1935) şarap, Paşabahçe'de (1930) rakı ve votka, Ankara'da bira (1934) fabrikaları kurdu.

Günümüzde isteyen şirket yurtdışından istediği tür ve miktarda alkollü içki ithal ediyor. Bazı çevreler, Tekel birasının ve şarabının satılmaması için ellerinden geleni yapıyor. Rakı gibi bazı yüksek alkol oranlı içkiler konusundaki Devlet tekeli kaldırılmaya çalışılıyor. 22 Haziran 2000 günü Hazine Müsteşarlığı tarafından IMF'ye verilen mektupta, Tekel'in bazı işletmelerinin özelleştirileceği belirtilmektedir. Atatürk hayatta olsa, bunlara izin verir miydi?

Şeker

Osmanlı döneminde şekerin tümü dışarıdan alınıyordu. Uşak'ta 19 Nisan 1923 tarihinde yerel girişimcilerin katılımıyla Uşak Terakkii Ziraat T.A.Ş. kuruldu (11). Uşaklı birkaç sermaye sahibi ve Uşak halkının katılımıyla oluşan bu şirketin amacı bir şeker fabrikası kurmaktı. Şirket iki yıllık çabaya rağmen taahhüt edilen sermayeyi toplayamadı. Devlet çeşitli biçimlerde destek verdi. 25 Ocak 1926 gün ve 724 sayılı Yasayla şeker ithalatı tamamıyla Devlete verildi. Özel girişimciler sorunları yine çözemeyince, Sanayii ve Maadin Bankası şirkete yüzde 30 oranında ortak edildi. Şirket buna rağmen başarılı olamadı ve zarar etti. 6 Ağustos 1931 tarihinde tasfiyesine karar verilen şirketin malvarlığı, alacağına karşılık olarak, Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. Böylece devletleştirilen Uşak Şeker Fabrikası, 4 Temmuz 1933 tarihinde Devlet Sanayi Ofisi'ne, 11 Temmuz 1933 tarihinde de Sümerbank'a devredildi.

(11) Veldet, Turan, **30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii**, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı No.48, Ankara, 1958.

Bazı milletvekilleri ve tüccarlar Trakya’da bir şeker fabrikası kurma girişiminde bulundu. Bu çabalar sonucunda 14 Haziran 1925 tarihinde İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları T.A.Ş. doğdu. Şirketin hissesinin yüzde 68’i İş Bankası’na, yüzde 22’si milletvekilleri ve tüccarlara, yüzde 10’u da Ziraat Bankası’na ve Trakya illeri özel idarelerine aitti. Alpullu Şeker Fabrikası’nın temeli 22 Aralık 1925 günü atıldı. Fabrika 26 Kasım 1926 günü faaliyete geçti. Şirket zarar edince, devlet şirkete sermayesinin dörtte birini aşan miktarda yardımda bulundu, vergi muafiyetleri tanıdı, çeşitli ayrıcalıklar getirdi ve üretilen şekerin tümünü satınalmayı taahhüt etti. Şirket, 1935 yılı Temmuz ayında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’ne devredildi (devletleştirildi).

1932 yılında Eskişehir’de bir şeker fabrikası kurmak amacıyla Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. oluşturuldu. Şirket hissesinin yüzde 51’i İş Bankası’na, yüzde 24,5’i Ziraat Bankası’na ve yüzde 24,5’i de Sanayii ve Maadin Bankası’na aitti. Yüzde 1’lik bölüm ise iki kişiye aitti. Diğer bir deyişle, yüzde 52’si özel sektöre ait bir şirket oluşturuldu. Fabrikanın temeli 1 Şubat 1933 tarihinde atıldı. Fabrika 5 Aralık 1933 tarihinde işletmeye alındı. Sümerbank kurulunca, Sanayii ve Maadin Bankası’nın hissesi bu kuruluşa geçti. Anadolu Şeker Fabrikaları T.A.Ş. 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’ne devredildi.

Turhal Şeker Fabrikası’nın temeli 7 Ekim 1933 tarihinde atıldı ve işletme 26 Eylül 1934 tarihinde işletmeye alındı. Turhal Şeker fabrikası T.A.Ş.’nin hissesinin yüzde 51’i İş Bankası’na, yüzde 49’u Ziraat Bankası’na aitti. Bu şirket de 1935 yılında Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’ne devredildi.

Türkiye’de şeker pancarı tarımını Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. yaygınlaştırdı. Şeker pancarı tarımıyla birlikte hayvancılık ve çağdaş tarım anlayışı da yerleştirildi. 1927 yılında 6664 aile şeker pancarı ekerken, bu sayı 1935 yılında 56 bine, 1945 yılında 98 bine ve 1972 yılında da 430 bine çıktı.

Şeker fabrikalarının devletleştirilmesi, 1958 yılında yayınlanan kitapta şöyle anlatılıyor (12):

“Uşak Terakkii Ziraat Türk Anonim Şirketi, sermayesinin kifayetsizliği dolayısıyla bir çok mali güçlükler ile karşılaşmış, milli bankalar ile

(12) Veldet, H., a.g.e., s.555.

resmi müesseselerin bütün yardımlarına rağmen, zararı seneden seneye artarak, 1930 senesinde Şirketin Sanayi ve Maadin, Ziraat ve İş Bankalarile Şeker ve Petrol İnhisarlarına olan borcu 5 milyon liraya yaklaşmıştı.

“Diğer taraftan İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları Türk Anonim Şirketi'nin Alpullu Fabrikası da, ilk senelerde zarar ile çalışmış ve 1929 Bilançosuna göre büyük bir kısmı Devlete ve Milli Bankalara olmak üzere, işletmeye bağlanan yabancı sermaye tutarı 5 milyon liraya yaklaşmıştır.

“Yapılan bütün yardım ve himayelere rağmen beklenen gelişmeyi gösteremeyen Şeker Sanayiinin, hususi müteşebbislerin elinden alınarak Devletleştirilmesinde faide gören Hükümet, 19 Haziran 1930 tarih ve 1709 sayılı kanunu hazırlamıştır.”

IMF'ye 22 Haziran 2000 tarihinde verilen Niyet Mektubunda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin de özelleştirme kapsamına alınacağı belirtilmektedir.

Sümerbank

1925 yılında 633 sayılı Yasayla Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Devletin elindeki sanayi kuruluşları bu bankaya devredildi. Sanayi ve Maadin Bankası 1932 yılında Devlet Sanayi Ofisi ve Türkiye Sanayi Kredi Bankası olarak ikiye ayrıldı. Bu iki kuruluş, 3.6.1933 gün ve 2262 sayılı Yasa ile birleştirilerek Sümerbank kuruldu. **Sümerbank (Sümer Holding) ve bütün fabrikaları 30.10.1987 tarihinde özelleştirme kapsamına alındı.**

Sümerbank Bakırköy Pamuklu Sanayii Müessesesi (13) 1850 yılında özel sektöre ait bir kuruluş olarak Barutçubaşı Ohanez tarafından Basmahane adıyla kuruldu. İşletme birkaç kez el değiştirdikten sonra 1933 yılında Sümerbank'a devredildi. 1934 yılında işletmedeki 60 adet eski dokuma tezgahı 329 tezgaha, 3200 iş de 8928 işe çıkarıldı. **Türkiye'ye yıllarca büyük katkılarda bulunan bu işletmenin 12.10.1999 tarihinde kapatılması kararlaştırıldı (14). Ancak yapılan direnişlerin ardından fabrika faaliyetini sürdürüyor.**

(13) Sümerbank, Cumhuriyetin 50. Yılında Sümerbank (1923-1973), Ankara, 1973.

(14) Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Türkiye'de Özelleştirme, 4 Ağustos 2000.

Sümerbank Kayseri Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli, Kayseri Bez Fabrikası olarak 20 Mayıs 1934 günü atıldı. Fabrika 16 Eylül 1935 günü işletmeye açıldı. **Bu işletmenin kapatılması için 9.8.1999 tarihinde karar alındı, işçiler bir ara ücretli izne çıkarıldı. Ancak Teksif'in yaptığı girişimler sonucunda fabrika faaliyetini sürdürüyor.**

Sümerbank Ereğli Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli 20 Ekim 1934 günü atıldı. Fabrika 4 Nisan 1937 günü işletmeye açıldı. **Bu işletme 31.10.1997 tarihinde özelleştirildi.**

Sümerbank Nazilli Basma Sanayii Müessesesi'nin temeli 1935 yılında atıldı. Fabrika Atatürk tarafından 1937 tarihinde işletmeye açıldı. **İşletme bugün özelleştirilme sürecini yaşıyor. İhale açıldı.**

Sümerbank Adana Bez Fabrikası 1885 yılında Tırpani Kardeşler tarafından kuruldu. Şirket 1927 yılında Ziraat Bankası tarafından satın alındı ve 1937 yılında Malatya Bez ve İplik T.A.Ş.'ne (Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası ortaklığı) devredildi. Fabrika 5 Eylül 1946 tarihinde Sümerbank tarafından satın alındı. **Adana Pamuklu Sanayi 8.2.1996 tarihinde özelleştirildi.**

Sümerbank Malatya Pamuklu Sanayii Müessesesi'nin temeli 1936 yılında atıldı ve fabrika 14 Aralık 1939 tarihinde işletmeye açıldı. Fabrikanın kuruluştaki adı Malatya Bez ve İplik Fabrikaları T.A.Ş. idi (Sümerbank, Ziraat Bankası ve İş Bankası ortaklığı). Fabrika 1 Haziran 1946 tarihinde Sümerbank tarafından satın alındı. **2000 yılı ortalarında işletmenin özelleştirilmesi çalışmaları sürmekteydi.**

Sümerbank Defterdar Fabrikası 1836 yılında fes imalathanesi (feshane) olarak açıldı. 1843-1851 döneminde dokuma fabrikasına dönüştürüldü. 1866 yılındaki yangından sonra 1868 yılında yenilendi ve modern bir mensucat fabrikası oldu. 1877-1925 döneminde askeri fabrika olarak çalıştı. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası tarafından bir şirkete kiralandı. 1933 yılında ise özel sektörden alınarak Sümerbank'a devredildi ve adı Sümerbank Defterdar Mensucat Fabrikası oldu. **Bu işletme özelleştirildi.**

Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi Hereke Fabrikası 1843 yılında özel bir işletme olarak çalışmaya başladı. 1878 yılındaki yangın nedeniyle ancak

1883 yılında yeniden işletmeye açılabilirdi. 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredildi. 1932 yılındaki yangından sonra yenilenerek 1933 yılında Sümerbank'a devredildi. **Bu işletme 8.2.1996 tarihinde özelleştirildi.**

Sümerbank Yünlü Sanayii Müessesesi Bünyan Fabrikası 1927 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'nın iştirakiyle Kayseri Bünyan Halı İpliği T.A.Ş. adıyla kuruldu. Şirket 1933 yılında dokuma üretimine geçti ve 1 Mayıs 1934 tarihinde Sümerbank'a devredildi. **İşletme 31.10.1997 tarihinde özelleştirildi.**

Sümerbank Merinos Yünlü Sanayii Müessesesi'nin (Bursa) temeli 28 Kasım 1935 tarihinde atıldı. İşletme, 2 Şubat 1938 tarihinde Atatürk tarafından işletmeye açıldı. Atatürk Merinos Fabrikası'nın şeref defterine şunları yazdı: **"Sümer Bank Merinos Fabrikası, pek kıymetli bir eser olarak milli sevinci artıracaktır. Bu eser yurdun, hususile Bursa bölgesinin endüstri inkişafına ve büyük milli ihtiyacın giderilmesine yardım edecektir."** Fabrika faaliyetini sürdürüyor ve özelleştirilmeyi bekliyor.

Isparta bölgesinde halı ipliği ihtiyacının karşılanması amacıyla 1924 yılında Türkiye Sanayii ve Maadin Bankası ile Isparta halıcılarının ortak girişimiyle bir fabrikanın temeli atıldı ve fabrika 1926 yılında işletmeye açıldı. 1933 yılında bu şirket tasfiye edildi ve 1943 yılında Sümerbank tarafından satın alınarak Sümerbank Halıcılık Müessesesi'ne dönüştürüldü. **Bu işletme bugün faaliyetini gösteriyor ve özelleştirilmeyi bekliyor.**

Sümerbank Gemlik Suni İpek ve Viskos Mamulleri Sanayii Müessesesi'nin temeli 28 Kasım 1935 tarihinde atıldı ve fabrika Atatürk tarafından 1 Şubat 1938 tarihinde işletmeye açıldı.

Sümerbank 1933 yılında kurulduğunda bazı satış mağazalarında fabrikaların ürünleri satılıyordu. 1934 yılında Sümerbank Yerli Mallar Pazarları Müdürlüğü kuruldu. 1938 yılına kadar 7 satış mağazası açıldı. Daha sonraki yıllarda açılan satış mağazalarının sayısı 400'e ulaştı. **Bu satış mağazalarının 291'i 1993 yılında, 88'i 1995 yılı Kasım ayında ve 11'i de 1996 yılı Aralık ayında özelleştirildi.**

1928 yılında Kütahya'da İnşaat Malzemesi Ltd.Şirketi kuruldu. Sümerbank 1935 yılında bu şirketi satın alarak (devletleştirerek) Sümerbank Kütahya Keramik Fabrikası yaptı.

1936 yılında Nafia Vekaleti İktisat Vekaleti'ne başvurarak Sivas civarında bir çimento fabrikasının kurulmasını istedi. 1936 yılı ortalarında da bu doğrultuda bir kararname kabul edildi (15). Sümerbank Sivas Çimento Sanayii Müessesesi'nin yapımı için 1938 yılında sözleşme imzalandı ve fabrika 5 Haziran 1943 tarihinde işletmeye alındı. **Bu fabrika 25.12.1992 tarihinde özelleştirildi.**

Sümerbank Beykoz Deri ve Kundura Sanayii Müessesesi 1812 yılında II. Mahmut tarafından özel sektörden satın alındı (devletleştirildi). Fabrika 1925 yılında Türkiye Sanayii ve Maadin Bankasına devredildi; 1933 yılında da Sümerbank'a bağlandı. **İşletmenin kapatılması için 12.10.1999 tarihinde karar çıktı. Ancak yapılan direnişler sonucunda kapatma kararı uygulanamadı. Bugün işletme faaliyetini sürdürüyor.**

Isparta Gülyağı Fabrikası (Türk Gülyağcılığı Ltd.Şti.) 1935 yılı Mart ayında faaliyete geçti. Şirketin sermayesinin üçte ikisi Sümerbank'a, üçte biri Ziraat Bankası'na aitti. 1945 yılında Tekel'e devredildi.

Seka (Kağıt)

Sümerbank'a ait İzmit Kağıt ve Karton Fabrikası'nın temeli 1934 yılında atıldı ve işletmede ilk kağıt 18 Nisan 1936 günü üretildi. 6 Aralık 1936 günü ise ikinci Kağıt ve Selüloz Fabrikasının temeli atıldı. Kocaeli Mebusu Sırrı Bey, 14 Ağustos 1934 günü gerçekleştirilen temel atma töreninde şunları söylüyordu (16):

“Taayyün etmiş hakikattir ki, iktisadi esaret, siyasi esaret kadar bir milleti benliğinden mahrum eder. İktisadi esaretten kurtulmak da, ecnebiye muhtaç olmamak, kendi ihtiyacını kendisi temin etmek, parasını mümkün olduğu kadar memlekette bırakmakla olur. Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi esaretten kurtulmamasına sebep bunları yapmaması idi... Bizim bir fabrika yapmağımız başka milletlerin fabrika yapmalarındaki muvaffakiyete benzemez. Bizim her kurduğumuz fabrika iktisat sahasında da ispatı rüşt ettiğimizin canlı delilidir.”

(15) Toros, Hüsamettin, *Türkiye Sanayii, Devlet İşletmeleri*, İstanbul, 1954, s. 68.

(16) Kuruç, Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası*, 2. Cilt, 1933-1935, A.Ü.S.B.F. Yay.No.580, Ankara, 1993, 229-230.

Hükümetin SEKA'yı kapatması ancak Selüloz-İş'in önderliğindeki büyük mücadeleyle engellenebildi. SEKA bugün hızla özelleştirilmektedir.

Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu (MKE)

İstiklal Savaşı sürerken, 1921 yılında, Ankara'da Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü kuruldu. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ulusal savunma sanayinin kurulması için büyük yatırımlar yapıldı. 1926 yılında Kayaş Kapsül ve İmla Fabrikası kuruldu. Elmadağ Barut Fabrikası 1928 yılında Tekel tarafından kuruldu ve 1934 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne devredildi. Kırıkkale Barut Fabrikası 1939 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü tarafından kuruldu. Türkiye'de ilk çelik fabrikası 1932 yılında Askeri Fabrikalar Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak kuruldu (Kırıkkale Çelik Fabrikası). Kayseri'de 1925 yılında kurulan Kayseri Tayyare Fabrikası'nda ise avcı uçakları üretiliyordu. Türkiye'nin savunması ve ekonomisi açısından hayati öneme sahip bu fabrikalar 8 Mart 1950 günü kabul edilen 5591 sayılı Yasa ile Makina ve Kimya Endüstrisi Kurumu'na dönüştürüldü. **IMF'ye 22 Haziran 2000 tarihinde verilen Niyet Mektubunda, MKE'nin de özelleştirme kapsamına alınacağı belirtilmektedir.**

Karabük Demir - Çelik

Atatürk, Türkiye'de bir demir-çelik fabrikasının kurulmasına çok büyük önem veriyordu. İktisat Vekaleti ilk olarak 1925 yılında bu konuda bir çalışma yaptı. 17 Mart 1926 tarihinde de Demir Sanayiinin Tesisine Dair Kanun (No.786) kabul edildi. Bu kanun, demir sanayiinin devlet tarafından kurulmasını öngörüyordu. Yasanın 1. Maddesi şöyleydi: **“Karadeniz maalesinde Devlet tarafından tesis edilecek demir sanayii ile merbutu kömür ve demir madenlerinin tetkik, taharri, tesis ve işletilmesi için dört senede sarf edilmek ve her sene sarfı icap eden miktar bütçeye konulmak üzere, on sekiz milyon lira tahsis olunmuştur.”**

Bu Yasanın çıkmasına rağmen gerekli adım atılamadı. 1928 yılında bu konuda çeşitli toplantılar yapıldı. 1932 yılında Sovyet temsilcileriyle bu konu görüşüldü. 15 Mart 1937 tarihinde Sümerbank Karabük Bürosu kuruldu. Tesislerin temeli de 3 Nisan 1937 günü atıldı. Bu fabrika kurulmadan önce bugünkü Karabük'ün yerinde 13 haneli Karabük Köyü vardı. Daha fabrikanın

yapımına başlanırken, fırınları döşeyecek usta tuğlacıların ve diğer çalışanların kalmaları için konutlar yapıldı (17). Türkiye'nin ilk gübre fabrikası da Karabük Demir-Çelik içinde 1939 yılında kuruldu (amonyum sülfat tesisi). 5 Nisan 1994 kararları arasında Karabük Demir-Çelik'in özelleştirilmesi veya kapatılması yer alıyordu (18). **Karabük Demir Çelik 30.12.1994 tarihinde özelleştirildi.**

Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.

Türkiye Gemi Sanayi A.Ş., ülkemizde kökleri 15. yüzyıla kadar uzanan bir tersanecilik geleneğinin devamıdır (19).

Haliç Tersanesi'nin kurulma çalışmaları 1455 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından başlatıldı. Sultan III. Selim döneminde 1 no.lu havuz, Sultan II. Mahmut zamanında 1825 yılında 2 no.lu havuz ve Sultan Abdülaziz zamanında da 1870 yılında 3 no.lu havuz tamamlandı. Haliç Tersanesi 1910 yılına kadar askeri tersane olarak görev yaptı. Daha sonra sivil yönetime devredilen tersane 1933 yılında 2248 sayılı Yasayla (Denizyolları ve Akay İşletmeleri ile Fabrika ve Havuzlar Hakkında Kanun, 31.5.1933) Denizyolları İşletmesi (Marmara, Akdeniz, Karadeniz hatları), A.K.A.Y. İşletmesi (İstanbul ve civarı hatları ve Yalova) ve Fabrika Havuzlar İşletmesi adıyla kurulan birime, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na, 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne ve 1985 yılında da Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye devredildi. **Haliç Tersanesi'nin kapatılması konusunda 18.4.2000 tarihinde bir karar alındıysa da, Dok Gemi-İş'in örgütlü tepkisi sayesinde bugün faaliyetini sürdürüyor.**

Camialtı Tersanesi 1933 yılında kuruldu ve Liman Atölyesi adıyla Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne bağlandı. Tersane 1944 yılında

(17) Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, Cumhuriyetin 50. Yılında Türkiye Demir ve Çelik İşletmeleri, Ankara, 1973; Barlas, Uğuroğlu, Karabük Demir ve Çelik İşletmeleri (1937-1971), Karabük, 1971.

(18) Başbakanlık, Ekonomik Önlemler Uygulama Planı (5 Nisan 1994), Ankara, 1994, s.22.

(19) Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, Türkiye Gemi Sanayii A.Ş. 1986 Yılı Raporu.

Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na devredildi. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ne devredildi. **Camialtı Tersanesi'nin kapatılması konusunda 18.4.2000 tarihinde karar alındıysa da, Dok Gemi-İş'in mücadelesiyle bu karar uygulanamadı; tersane faaliyetini sürdürüyor.**

İstinye Tersanesi 1912 yılında Fransız Saint-Nazaire Şirketi tarafından Boğaziçi İstinye Havuz ve Tezgahları adı ile kuruldu. 1938 yılında millileştirildi ve devletleştirildi ve Denizbank'a devredildi. 1952 yılında Denizcilik Bankası'na, 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye devredildi. **İstinye Tersanesi 1992 yılında kapatıldı.**

Alaybey Tersanesi 1925 yılında İzmir Liman ve Körfez İşletmesi T.A.Ş. bünyesinde kuruldu. 1938 yılında Denizbank'a, 1939 yılında Devlet Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1943 yılında Devlet Denizyolları ve Limanları İşletmesi Umum Müdürlüğü'ne, 1952 yılında Denizcilik Bankası'na bağlandı. 1983 yılında Türkiye Denizcilik Kurumu'na, 1984 yılında Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlandı ve 1985 yılında Türkiye Gemi Sanayii A.Ş.'ye devredildi. Alaybey Tersanesi 2000 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri'ne devredildi.

Elektrik Üretimi ve Dağıtımı

İstanbul'da elektrik üretimi ve dağıtımı yetkisi ilk olarak Rumeli yakası için Macar sermayeli Ganz Anonim Elektrik Şirketi'ne 1 Ekim 1910 tarihinde 50 yıllığına verildi (20). Ganz Anonim Elektrik Şirketi 1911 yılında Banque Generale de Credit Hongrois ve Banque de Bruxelles bankalarıyla birlikte Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'ni kurdu. Şirket önce Kabataş'ta elektrik üretimine başladı. 29 Mayıs 1917 tarihinde ise Silahtarağa'da bir santral kurarak 11 Şubat 1914 tarihinde İstanbul tramvaylarına ve 14 Şubat 1914 tarihinde de şebekeye ve abonelere elektrik vermeye başladı. Şirket 17 Haziran

(21) TEK, 50. Yıl, Ankara, 1973

1923 tarihinde Ankara'daki Hükümet ile bir anlaşma yaparak, o güne kadar elde ettiği hak ve çıkarlarını yeni Hükümete kabul ettirdi ve onaylattı. Şirketin adı Türk Anonim Elektrik Şirketi olarak değiştirildi. 7 Eylül 1926 tarihli bir sözleşme ile de şirketin imtiyaz süresi 28 Aralık 1993 tarihine kadar uzatıldı.

İstanbul'da Anadolu yakasında elektrik üretim ve dağıtımını 18 Eylül 1924 tarihinde yapılan bir sözleşme ile Kadıköy Gaz Şirketi'ne verildi. Bu şirket 1926 yılında İstanbul Havagazı Şirketi'ni de alarak İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi'ni kurdu. Şirketin sermayesi Fransızlara aitti. Şirketin kısaltılmış adı SATGAZEL'di (Societe Anonyme Turqui de Gaz et d'Electricite a İstanbul et d'Entreprises Industrielles).

İstanbul Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsatı Sınaiye Türk Anonim Şirketi (SATGAZEL) dağıttığı elektriği Rumeli yakasındaki Türk Anonim Elektrik Şirketi'nden alıyordu. 20 Nisan 1931 tarihinde Hükümet ile bu iki yabancı şirket arasında bir anlaşma yapıldı. SATGAZEL kendisine tanınmış olan elektrik dağıtım imtiyazını Türk Anonim Elektrik Şirketi'ne devretti.

Bu yabancı sermayeli şirketin uygulamaları Türkiye'ye zarar vermeye başladı. Yurtdışına istediği gibi kar transfer edemeyen şirket, **“birer vesile ile taahhütlerini ihmal ediyor ve fenni icaplara zahiren uygun göstermeğe çalıştığı bazı eski tesisatını ufak tefek tamiratla idameye çalışıyordu... Hükümetin günden güne artan uyanıklığı ve tedbirleri karşısında şirketin menfaati ve vaziyeti sarsılmağa başlamıştı. Bazı taahhüt ve anlaşmalara karşı şirketin aykırı hareketlerini gören hükümet, nihayet meseleyi esaslı bir surette halletmek üzere şirketle giriştiği müzakere neticesinde şirketi satın almaya karar verdi.”** (21)

Türk Anonim Elektrik Şirketi, Hükümetle şirket arasında yapılan sözleşmenin 22.6.1938 gün ve 3480 sayılı yasayla onaylanması üzerine, 1 Temmuz 1938 tarihinde millileştirildi ve devletleştirildi.

(21) Dinçel, Adnan, “Türkiye’de Elektriklendirme Hizmetlerinin Anı ve Belgelerle Tarihçesi,” TEK, 50. Yıl, Ankara, 1973.

Bu dönemde İzmir’de bir Belçika şirketi; Edirne, Tekirdağ, Bursa, Balıkesir, Kastamonu ve Gaziantep’te İtalyan Marelli Şirketi; Antalya, Konya, Ödemiş ve Diyarbakır’da Macar Ganz Şirketi; Ankara’da Alman AEG Şirketi; Ordu, Samsun ve Giresun’da Alman Bergman Şirketi elektrik üretim ve dağıtımını yapıyordu.

Hükümet 1935 yılında yeni bir enerji politikası belirleyerek, imtiyazlı şirketlerin elindeki tesisleri satın almaya başladı. Bu şirketlerin hepsi millileştirildi ve devletleştirildi. Ankara Elektrik, Ankara Havagazı ve Adana Elektrik Türk Anonim Şirketleri 5.7.1939 gün ve 3688 sayılı Yasayla, Bursa ve Müttehit Elektrik T.A.Ş. 5.7.1939 gün ve 3689 sayılı Yasayla, Bursa ve Mersin Elektrik T.A. Şirketleri ise 19.7.1943 gün ve 4483 sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi (22).

14.6.1935 gün ve 2805 sayılı yasayla, maden ve elektrik enerjisi alanında faaliyet gösterecek Etibank ve aynı yıl 2819 sayılı yasayla Elektrik İşleri Etüd İdaresi kuruldu.

Elektrik üretim ve dağıtım şebekelerinin ve bağlantılı linyit madeni sahalarının özelleştirme girişimi yıllardır sürmektedir.

Bankacılık

Sümerbank 1938 yılına kadar sanayi yatırımlarına ağırlık verdi. Bu dönemde yalnızca Ankara ve İstanbul’da 2 şubesi vardı. Bankacılık faaliyetleri 1950’li yıllarda önem kazanmaya başladı. **Sümerbank 17.10.1995 tarihinde özelleştirildi. Etibank** ticari bankacılığa 1955 yılında geçti ve **2.3.1998 tarihinde özelleştirildi.** Türkiye Halk Bankası küçük esnaf ve sanatkarı tefecilerin elinden kurtarmak amacıyla 1933 yılında kabul edilen 2284 sayılı Halk Bankası ve Halk Sandıkları Yasası uyarınca kuruldu ve faaliyetlerine 1938 yılında başladı. **Halk Bankası’nın özelleştirilme çalışmaları sürdürülüyor.** T.C.Ziraat Bankası Atatürk döneminin devletçilik politikalarına uyum sağlaması amacıyla 1937 yılında yeniden yapılandırıldı. **T.C.Ziraat Bankası’nın özelleştirilme çalışmaları sürdürülüyor.** Emlak Bankası, 1926 yılın-

(22) Dinçel, A., a.g.y., s.98-99; Avcıoğlu, Doğan, **Türkiye’nin Düzeni, Dün-Bugün-Yarın**, Bilgi Yay., Ankara, 1968, s.216-7..

da, yurdun imarı ve Ankara'nın imar ve inşaat ihtiyacına yardımcı olmak, yetimlere ait paraların muhafazası ve işletilmesi ve yetimlerin hak ve çıkarlarının korunması için Emlak ve Eytam Bankası adıyla kuruldu. 14.6.1946 gün ve 4947 sayılı Yasayla T.Emlak Kredi Bankası'na dönüştürüldü. **Emlak Bankası'nın özelleştirilme çalışmaları sürdürülüyor.**

Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri

1930'lu ve 1940'lı yıllarda küçük üreticiliği desteklemek amacıyla tarım satış kooperatifleri ve birlikleri oluşturuldu. Örneğin, 1938 yılında Ordu, Bulancak, Giresun, Keşap, Espiye ve Trabzon'da Fındık Tarım Satış Kooperatifleri ve ardından, Fiskobirlik (Fındık Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) kuruldu. **1.6.2000 gün ve 4572 sayılı Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Hakkında Kanun ile bu kuruluşlara verilen destek sona erdirildi ve bu kuruluşların tasfiye süreci başlatıldı.**

Türkiye Denizcilik İşletmeleri

1843 yılında kurulan Fevaidi Osmaniye isimli kuruluş İstanbul Boğazında ve Adalara yolcu taşımaya başladı (23). Çeşitli değişikliklerin ardından bu kuruluş 1910 yılında Osmanlı Seyrüsefain İdaresi olarak yeniden yapılandırıldı. 1923 yılında ise 597 sayılı Yasayla bu kuruluşun adı Türkiye Seyrüsefain İdaresi olarak değiştirildi. 1923 sonrasında yeni gemiler alındı, yeni hatlar açıldı.

19 Nisan 1926 gün ve 815 sayılı Yasayla, Türkiye sahillerinin bir noktasından diğerine deniz ulaşımı Türk sancağı taşıyan gemilerin dışındakilere yasaklandı; liman hizmetleri ile ilgili işletmelerin yalnızca Türk vatandaşlarına açık tutulması kararlaştırıldı; Türk karasuları içinde balıkçılık, süngercilik, v.b. işleri yapmak ve bu işlerde işçi olarak çalışmak, kaptanlık, çarkçılık, tayfalık gibi görevleri yerine getirmek yine yalnızca Türk vatandaşlarına bir hak olarak verildi. Bu alanda bir millileştirme yapıldı.

(23) Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu, **Türkiye Denizcilik İşletmeleri 1986 Yılı Raporu**; Denizcilik Bankası T.A.O. Araştırma Planlama ve Koordinasyon Müdürlüğü, **Denizcilik Bankası T.A.Ş. Hakkında Genel Bilgiler**, 1981.

9 Temmuz 1932 gün ve 2068 sayılı Yasayla (Türkiye İskele ve Limanları Arasında Posta Seferleri Hizmetinin Devlet İdaresine Alınmasına Dair Kanun), limanlar ve iskeleler arasında düzenli posta seferleri Devletin tekeline geçti. Elinde gemisi olup limanlar ve iskeleler arasında yolcu ve yük taşıyanlar, gemilerini belirli bir fiyat üzerinden Devlete satmaya mecbur tutuldu. Bu koşulu kabul etmeyenler, gemilerini başka ülkelere satma konusunda serbest bırakıldı. 29 Mayıs 1933 gün ve 2239 sayılı Yasayla (Denizyolları İşletme Kanunu) bu düzenleme bir parça yumuşatıldı.

31 Mayıs 1933 gün ve 2248 sayılı Yasayla Türkiye Seyrüsefain İdaresi üçe ayrıldı: (i) Denizyolları İşletmesi, (ii) A.K.A.Y. İşletmesi, (iii) Fabrika Havuzlar İşletmesi. Bu yıllarda A.K.A.Y. idaresi, yeni gemiler inşa ettirdi; Şirketi Hayriyeden iki gemi ve Anadolu-Bağdat Denizyollarından üç gemi satın aldı. 27.12.1937 gün ve 3295 sayılı Yasayla Denizbank kuruldu. Denizyolları İşletmesi, A.K.A.Y. İşletmesi, Fabrika Havuzlar İşletmesi, Vangölü İşletmesi ve ayrıca İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletmeleri bu kuruluşa bağlandı. Denizbank girişimi başarılı olamadı. Bunun üzerine, 7.6.1939 gün ve 3633 sayılı Yasayla Devlet Denizyolları ve İşletmeleri Umum Müdürlüğü ile Devlet Limanları Umum Müdürlüğü kuruldu. Bu işletmeler çeşitli değişikliklerden sonra Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne dönüştü.

10.6.1936 gün ve 3025 sayılı Van Gölü İşletmesi Kanunu ile Van Gölünde 5 veya daha küçük tonluk araçlarla yapılan nakliyat hariç tüm nakliyat ve iskele, rıhtım, antrepo yapım ve işletimi devlet tekeline devredildi. Kurulan Van Gölü İşletme İdaresi, ayrıca, gölün doğal servetlerini ve kendi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla göl etrafındaki madenleri Etibank'la birlikte işletebilecekti.

1913 yılında İtalyanlara Haliç'te gemi işletmeciliği imtiyazı verilmişti. İtalyanlar 17 gemiyle sefer yapıyorlardı. 23 Kasım 1935 günü bu imtiyaz kaldırıldı, İtalyanların gemileri millileştirilip devletleştirildi ve İstanbul Belediyesi'ne devredildi. Daha sonra da 16 Temmuz 1941 günü Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü'ne verildi.

1945 yılında ise Şirketi Hayriye devletleştirilerek Devlet Deniz Yolları ve Limanları İşletmesi'ne katıldı.

Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne ait limanların bir bölümü 1997 ve 1998 yıllarında özelleştirildi; bir bölümünün özelleştirilme işlemleri de sürüyor. Şehir hatları gemileri özelleştirme kapsamında. Deniz Nakliyat A.Ş. işyerleri ise özelleştirildi.

Demiryolları

Atatürk Türkiye'si demiryollarına da büyük önem verdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolları yabancı şirketler tarafından yapılıyor ve belirli bir kilometre garantisi ile işletiliyordu. Yabancı şirket, faaliyetleri sonucunda belirli bir geliri elde edemezse, aradaki fark Devlet tarafından ödeniyordu. Atatürk Türkiye'si yabancı demiryollarını millileştirdi ve devletleştirdi.

İlk olarak 1923 yılında kabul edilen bir yasayla, Türkiye'de bundan sonra inşa edilecek hatların devlet tarafından inşa ve işletilmesi kararlaştırıldı. **“Fakat asıl Milli Demiryol tarihimize başlangıç ve milli demiryol dava ve siyasetimize ilk adım sayılabilecek olan tarih 24 Mayıs 1924 tarihidir. Bu tarih, milli iradenin demiryoluna el koyuşunun ve milli demiryolculuğumuzun önemli ve silinmez bir başlangıç tarihidir. Bu tarihte yürürlüğe giren kanunla Hükümete, o zamana kadar muvakkat bir idare tarafından işletilen H.Paşa - Ankara, Eskişehir - Konya ve Arifiye - Adapazarı hatları ile H.Paşa Liman ve Rıhtımının mukavelc ve şartnamelerdeki hükümlere uygun olarak satın alınması yetkisi verilmiş, geçici idare de yerini böylece katma bir bütçe ile o zaman Nafia Vekaletine bağlı Anadolu-Bağdat Demiryolları Müdüriyeti Umumiyeti adı altında kurulan ve faaliyete geçen yeni ve daimi idareye bırakmıştı.”** (24)

İmtiyazlı şirketlere ait iken Atatürk Türkiye'si tarafından millileştirilen ve devletleştirilen demiryolu hatları şunlardı (25): Sarıkamış - Rus Hududu (1937), Erzurum - Sarıkamış(1937), Anadolu-Bağdat (Anadolu kısmı)(1928), Mersin-Adana (1928), İzmir- Kasaba (1934), İzmir-Aydın (1935), Mudanya-Bursa, Şark Demiryolları, Samsun-Çarşamba(1933).

(24) Ulaştırma Bakanlığı, **Ulaştırmada 50 Yıl**, Ankara, 1973, s.42-43.

(25) Derin, H., **Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul, 1940, s..144; Bayındırlık Bakanlığı, **Bayındırlıkta 50 Yıl**, Ankara, 1973, s.9.

Atatürk döneminde yapılan demiryolları ise şöyledir (Hattın açılış tarihi parantez içinde belirtilmektedir): Ankara - Kayseri (1927), Kayseri - Sivas (1930), Fevzipaşa - Malatya (1931), Samsun-Sivas (1932), Kütahya - Balıkesir (1932), Ulukışla - Kayseri (1933), Malatya - Ergani (1934), Irmak - Filyoz (1935), Ergani - Diyarbakır (1935), Afyon - Karakuyu (1936), Isparta - Bozanönü (1936), Sivas - Çetinkaya (1937), Malatya - Çetinkaya (1937), Çetinkaya - Erzincan (1938).

Atatürk Türkiye'si hem imtiyazlı yabancı demiryolu şirketlerinin sömürüsüne ve hakimiyetine son verdi, hem de yurdu demirağlarla örerek, ülkeyi askeri açıdan güçlendirdi, iç pazarın ve ekonominin oluşmasına ve gelişmesine önemli katkılarda bulundu. TCDD Eskişehir Fabrikası 1894 yılında cer atelyesi olarak kurulmuştu. 1929 yılında genişletildi ve fabrikaya dönüştürüldü. TCDD Sivas Fabrikası ise 1939 yılında kuruldu (26).

Atatürk'ün demiryolu politikası 1950'li yıllardan itibaren ikinci plana itildi. Demiryolları kasıtlı olarak ihmal edildi. Dünya yeniden demiryollarına büyük ağırlık verirken, Türkiye'de yeni yatırım yapılmadı. **Bazı hatlar kapatıldı. 1980'li ve 1990'lı yıllarda ise TCDD'nin özelleştirilmesi gündeme geldi. 1990'lı yıllarda bir ara TCDD'nin Sivas, Adapazarı ve Eskişehir Fabrikaları özelleştirilecek kuruluşlar listesine alındıysa da, bunlar sonra bu listeden çıkarıldı.** Atatürk, kurtardığı ve geliştirdiği demiryollarının elden çıkarılmasına ve tasfiyesine izin verir miydi?

Türk Hava Yolları

Türk Hava Yolları'nın ilk biçimi 20.5.1933 gün ve 2186 sayılı Yasaya dayanılarak 1 Haziran 1933 tarihinde Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi adıyla oluştu. Hava Yolları Devlet İşletme İdaresi, Türkiye içindeki hava taşımacılığı tekeline aldı. 3.6.1938 gün ve 3424 sayılı Yasayla bu kuruluşun adı Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü oldu ve yurtiçi hava taşımacılığında tekel durumu sürdürüldü. Hava taşımacılığının yer hizmetleri (HAVAŞ) özelleştirildi; başka özel şirketlerin de havaalanlarında yer hizmeti vermesine olanak sağlandı. Ayrıca, **Türk Hava Yolları'nın özelleştirme çalışmaları**

(26) Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, **50 Yılda Türk Sanayii**, Ankara, 1973, s.21.

rı da sürüyor. THY'nin özelleştirilmesinde aracılık ve danışmanlık hizmetinin Credit Suisse First Boston tarafından yapılması kararlaştırıldı. Atatürk, büyük umutlarla kurduğu havayolu şirketinin ve havaalanlarındaki yer hizmetlerinin özelleştirilmesine izin verir miydi?

Limanlar

14 Nisan 1925 gün ve 618 sayılı Limanlar Kanunu, Türkiye'deki limanların idare ve bakımını Devletin sorumluluğu altına veriyordu. Hükümet, sermayesini kısmen bütçeden sağlayarak, her limanda bir Türk Anonim Şirketi oluşturmaya yetkiliydi. Bu şirket, limandaki su ve kömür dağıtımını, yükleme ve boşaltma işlerini düzenleyecekti.

Yabancılara ait İzmir Rıhtım Şirketi (İzmir rıhtımı ve rıhtımdaki tramvay) 12.6.1933 gün ve 2309 sayılı Yasayla, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo T.A.Ş. ise 23.12.1934 gün ve 2659 sayılı Yasayla millileştirildi.

18.6.1934 gün ve 2521 sayılı Liman İşlerinin Hükümetçe İdaresine Dair Kanun ile sermayesinin dörtte üçü devlete intikal etmiş bulunan limanların devlet işletmesi haline dönüştürülmesi sağlandı. Bu Yasanın kabulünün hemen ardından İzmir Liman Şirketi tasfiye edildi. İstanbul Liman Şirketi'nin tasfiye işlemleri de bir süre sonra tamamlandı. 10.6.1936 gün ve 3023 sayılı İstanbul ve İzmir Limanlarının Sureti İdaresi Hakkında Kanunla, İstanbul ve İzmir limanlarının çalışmaları düzenlendi.

27.12.1937 gün ve 3295 sayılı Yasayla Denizbank oluşturuldu. Bu kuruluş, Deniz Yolları İşletmesi Umum Müdürlüğü'nün yanı sıra İstanbul, İzmir ve Trabzon Liman İşletme İdarelerini, Tahlisiye Umum Müdürlüğünü, Van Gölü İşletme İdaresini ve diğer bazı işleri biraraya getirdi. Ancak daha sonra Denizbank lağvedilerek, 7.6.1939 gün ve 3633 sayılı Yasayla Devlet Deniz Yolları ve Devlet Limanları İşletme Umum Müdürlüğü oluşturuldu (Devlet Denizyolları ve Devlet Limanları Müdürlüklerinin Teşkilat ve Vazifelerine Dair Kanun).

Türkiye Denizcilik İşletmeleri'ne bağlı limanların bir bölümü 1997 ve 1998 yıllarında özelleştirildi. Diğer limanlar da özelleştirmede sıralarını beklemektedir.

PTT

Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan PTT yeni yatırımlarla güçlendirildi. Ayrıca yabancı sermayedarların elinde bulunan telefon şirketleri millileştirildi ve devletleştirildi. İstanbul Telefon T.A.Ş.'nin millileştirilmesi ve devletleştirilmesi 10.6.1936 gün ve 3026 sayılı Yasayla, İzmir Telefon T.A.Ş.'ninki ise 25.4.1938 gün ve 3375 sayılı Yasayla yapıldı. Günümüzde ise posta hizmetleri ile telefon hizmetleri birbirinden ayrıldı. **Yeterli yatırım ve yeni düzenlemeler yapılmadığı ve kaçak işçilikle mücadele edilmediği için posta işinde özel kurye şirketleri hızla yayıldı. Türk Telekomünikasyon A.Ş.'nin özelleştirilmesi için yıllardır çaba gösteriliyor. Cep telefonlarında hizmet satma yetkisi (GSM lisans devirleri) Turkcell ve Telsim'e verildi. Üçüncü lisans ihalesinde de en yüksek teklifi İş Bankası - Telecom Italia Grubu verdi.**

Tramvay

Yabancı sermayedarlar tarafından işletilen tramvaylar da mülkiyet değiştirdi. İstanbul Tramvay Şirketi 12.6.1939 gün ve 3642 sayılı Yasayla, İstanbul Türk Anonim Tünel Şirketi 12.6.1939 gün ve 3643 sayılı Yasayla ve İzmir Tramvay ve Elektrik T.A.Ş. ise 19.7.1943 gün ve 4483 sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi. **Kent içi ulaştırmacılığı yıllarca belediyeler tarafından gerçekleştirildi. Günümüzde ise belediye otobüslerinin yerine halk otobüsleri adıyla özel teşebbüs geçiriliyor.**

Su

İstanbul ve İzmir'de su dağıtımını yabancı şirketler düzenliyordu. İstanbul Türk Anonim Su Şirketi 20.5.1933 gün ve 2198 sayılı Yasayla; Üsküdar ve Kadıköy Türk Anonim Şu Şirketi 11.4.1938 gün ve 3359 sayılı Yasayla; İzmir Suları A.Ş. ise 5.6.1944 gün ve 4583 sayılı Yasayla millileştirildi ve devletleştirildi. **Günümüzde ise bazı yabancı şirketler kentlerin su işine el atmaya çalışıyor.**

Vakıflar

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, çeşitli nedenlerle, arazinin önemli bir bölümü vakıfların elindeydi. "Engelhardt, Türkiye'deki gayri menkullerin ve

emlakın dörtte üçünün 19uncu asırda vakıf sıfatiyle camilere ait bulunduğunu iddia etmektedir.” (27) 1935’te yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu ile bu vakıflar devletin denetimi altına alındı.

İhracatçıların Denetlenmesi

9 Haziran 1936 gün ve 3018 sayılı Yasa ile 1705 sayılı Ticarete Tağışın Men’i ve İhracatın Murakabesi ve Korunması Hakkında Kanun’a bir ek yapıldı. Bu değişiklikle ihracatçılar devletin sıkı denetimi altına alındı.

Buğday Üreticilerine Destek

1929 dünya krizinin ardından tarım ürünleri fiyatları hızla ve büyük oranda düşünce, Hükümet buğday fiyatlarında mevsimlik dalgalanmaları önlemek amacıyla Ziraat Bankası’na buğday alma görevi yükledi. 3 Temmuz 1932 gün ve 2056 sayılı Hükümetçe Ziraat Bankasına Mübayaa Ettirilecek Buğday Hakkında Kanun ile buğday üreticisinin tüccara karşı korunması amaçlandı. Bu Yasa ile getirilen uygulama sonucunda Toprak Mahsulleri Ofisi 24.6.1938 gün ve 3491 sayılı Yasayla kuruldu. **IMF’ye 9 Aralık 1999 günü verilen niyet mektubunda, buğday ve diğer tarım ürünlerinin desteklenmesinden büyük ölçüde vazgeçileceği taahhüdünde bulunulmuştur.**

Sanayi Ürünlerinin Maliyet ve Satış Fiyatının Denetlenmesi

8.6.1936 gün ve 3003 sayılı Endüstriyel Mamulatin Maliyet ve Satış Fiyatlarının Kontrolü ve Tesbiti Hakkında Kanun ile İktisat Vekaletine, endüstriyel ürünlerden gerekli gördüklerinin maliyet ve toptan satış fiyatlarını kontrol etme ve belirleme ve bu şirketlerin genel ekonomik durumlarını inceleme yetkisi verildi. Belirlenen fiyatlardan yüksek fiyatla mal satanlara hapis ve para cezasının verilmesi öngörülüyordu.

Tekeller

Tuz Tekeli: Osmanlı borçlarının ödenmesi için tuz tekelinin gelirlerine Düyunu Umumiye el koyuyordu. Osmanlı döneminde tuz kaçakçılığı da yay-

(27) Derin, H., a.g.k., s.60.

gındı. Cumhuriyet döneminde tuz tekeli Gümrük ve Tekel Bakanlığı'nın denetimine verildi.

Barut ve Patlayıcı Maddeler Tekeli: Osmanlı döneminde barut, fişek, dinamit ve diğer patlayıcı maddelerin üretimi ve satışı Devletin elindeydi. Cumhuriyet kurulduktan sonra bu alandaki yetkiler 1927 yılında bir anonim şirkete devredildi. Bu şirketin 1,5 milyon liralık sermayesinin 750 bin lirası Hazine'ye, 740 bin lirası üç Fransız şirketine, 10 bin lirası da bir Türk girişimciye aitti. Ancak bu şirket yükümlülüklerini yerine getiremeyince, 1932 yılında bu alandaki tekel yeniden Devlet tarafından kullanılmaya başlandı. Barut ve patlayıcı maddeler inhisarı 9.5.1955 gün ve 6551 sayılı Yasayla kaldırıldı.

Kibrit ve Çakmak Tekeli: Kibrit ve çakmak imtiyazı 1924-1929 yılları arasında çoğunluk hissesinin bir Belçika grubuna ait olduğu Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş.'ne verildi. Ancak bu şirket 1930 yılında tasfiye edildi. Cumhuriyet Türkiyesinde kibrit ve çakmak tekeli, 1 Haziran 1929 gün ve 1503 sayılı Yasayla Devlete devredildi. Bu Yasayla, kibrit ve çakmak taşlarının üretimi, ithali ve satışı devlet tekeline verildi. Çakmak taşı ve kibrit yapmaya mahsus her çeşit makine, alet ve edevatın özel kişilerce ithali, üretimi, nakli, alım-satımı da yasaklandı. Yasa yürürlüğe girdiği tarihte özel kişilere ait bulunan ve yasada belirtilen faaliyetin içine giren makine ve tesislerin İnhisar İdaresine satılması kararlaştırıldı. İlgili kişi veya kuruluş bu makine ve tesisleri satmak istemezse, bunları bir ay içinde ihraç edecekti. İnhisar İdaresi'ne satışta fiyat konusunda bir anlaşma olmazsa, mahallin en büyük mülki amiri, ticaret odasından bir temsilci ve tesis sahibinin bir temsilcisinden oluşan bir komisyon, satış fiyatını belirleyecekti. Hükümet, ülke ihtiyacını karşılayacak bir kibrit fabrikasının kurulmasına karar verdi. Bu amaçla, 15 Haziran 1930 gün ve 1725 sayılı Yasayla kibrit tekeli American - Turkish Investment Corporation isimli bir şirkete devredildi. Bu şirketin kibrit fabrikası 1933 yılında üretime geçti. Çakmak inhisarı 7.2.1949 gün ve 5321 sayılı Yasayla, kibrit inhisarı da 30.1.1952 gün ve 5865 sayılı Yasayla kaldırıldı.

Petrol ve Benzin Tekeli: 25 Ocak 1926 gün ve 725 sayılı Yasa, ülkeye petrol ve benzin ithalini tamamiyle Devlet tekeline aldı. Bu tekel hakkının kullanımı, Standard Oil Company of New York ile yapılan bir anlaşmayla şirkete verildi. 1926 yılında çıkarılan 792 sayılı Petrol Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde tüm petrol arama yetkileri devlete devredildi.

Reasürans (Mükerrer Sigorta) Tekeli: Osmanlı İmparatorluğu döneminde reasürans veya mükerrer sigorta, büyük çoğunluğu yabancı sermayeli şirketler tarafından yapılıyordu. Atatürk Türkiyesinde 25.6.1927 gün ve 1160 sayılı Yasayla reasürans işi bir Devlet tekeli haline getirildi. Devlet, bu hakkını kullanmak amacıyla tamamiyle Türk sermayesiyle Milli Reasürans Türk Anonim Şirketi'ni kurdu.

Afyon Tekeli: 31.5.1933 gün ve 2253 sayılı Yasayla, uyuşturucu maddelerin üretimi, ithali ve ihracı bir Devlet tekeli haline getirildi.

Kızılay'ın Denetimindeki Tekeller: Kızılay'ın güçlendirilmesi amacıyla 12 Haziran 1935 gün ve 2767 sayılı Yasayla sıtma ve frengi tedavisinde kullanılan ilaçların üretim hakkı Kızılay'a verildi. 20 Haziran 1935 gün ve 2825 sayılı Yasayla, kimyasal savaşta savunma amaçlı maddelerin üretim hakkı da Kızılay'a devredildi. Ayrıca, oyun kağıdı satış tekeli de Kızılay'daydı.

Milli Piyango: 9.12.1926 gün ve 760 sayılı kararname, Türkiye'de piyango düzenleme hakkını Türk Hava Kurumu'na verdi. 5 Temmuz 1939 gün ve 3670 sayılı Yasa ise karşılığı nakit olmak üzere piyango düzenleme hakkını tümüyle Milli Piyango İdaresine bıraktı.

Sonuç

Millileştirme ve devletleştirmeler ve önemli kamu yatırımları 1940'lı yıllarda da sürdü. Örneğin, Milli Korunma Kanunu kapsamında alınan kararlar uyarınca, 1940'lı yıllarda, Tuzla Pedotti Tuğla Fabrikası, Ankara Çimento Fabrikası, Aleko Dulo Deri Fabrikası, Hamdi Gamgam Un ve İrmik Fabrikası, Zeytinburnu Çimento Fabrikası devletleştirildi (28).

Sinop Ayancık'ta 1929 yılında bir Belçika şirketinin önderliğinde Zingal Şirketi (Zindan ve Çangal Ormanları Türk Anonim Şirketi) kuruldu. Şirketin sözleşmesi 1945 yılında feshedilerek, işletme Devlet Orman İdaresine devredildi. Daha sonra da ORÜS'ün Ayancık İşletmesi'ne dönüştürüldü. **Bu işletme 5 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.**

(28) Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, Gerçek Yay., İstanbul, 1974, s.337.

ORÜS'ün Bolu merkezindeki işletmesi 1923 yılında özel sektöre ait Titaş tarafından kuruldu. 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra da ORÜS Bolu İşletmesi'ne dönüştürüldü. **2000 yılı Ağustos ayında Bolu işletmesinin özelleştirilmesinde, satış sözleşmesinin imzalanması aşamasına gelinmişti.**

ORÜS Samsun Bafra işletmesi özel sektör tarafından 1929 yılında kuruldu ve 1931 yılında üretime geçti. 1944 yılında devletleştirildi. Daha sonra ORÜS Bafra İşletmesi'ne dönüştürüldü. **Bu işletme 12 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.**

Zonguldak Ulus'taki Ulupınar işletmesi özel sektör tarafından 1930 yılında kuruldu. İşletme, 1935-1941 döneminde Türk Ticaret Bankası tarafından kurulan Ormancılık ve Endüstri Limited Şirketi (OVEL) tarafından çalıştırıldı. 1942 yılında devletleştirilerek Karabük Orman İşletme Müdürlüğü'ne devredildi. 1947 yılında Bartın Orman İşletmesi'ne aktarıldı. Daha sonra ise ORÜS'ün Ulupınar İşletmesi'ne dönüştürüldü (29). **Bu işletme 5 Şubat 1996 tarihinde özelleştirildi.**

Ulusal savunmamız açısından son derece önemli olan Petrol Ofisi A.Ş. (POAŞ) 1941 yılında kuruldu. **Petrol Ofisi 21 Temmuz 2000 tarihinde T.İş Bankası - Doğan Şirketler Grubu Holding A.Ş. Ortak Girişim Grubu'na satıldı.**

Atatürk döneminde açılan fabrikalar, millileştirilen ve devletleştirilen işletmeler, yıllar boyunca kasıtlı bir biçimde ihmal edildi; zarara sokuldu; çöktürülmek istendi. Son dönemlerde de ya kapatılıyor, ya da özelleştiriliyor. Birileri artık küreselleşme karşısında ulus-devletin önemini yitirdiğini, Atatürk'ün bugün yaşasaydı özelleştirmeci olacağını ileri sürüyor. Bu görüşlere katılmıyoruz. Ulusötesi sermayenin artan hakimiyetine karşı işçi sınıfı ve ulus olarak demokrasiyi ve ulusal egemenliği korumanın yolu, ulus-devletin daha da güçlendirilmesinden geçmektedir. Özelleştirmelerin ana amacı, ulus-devletin zayıflatılması, ulusal egemenliğin ortadan kaldırılmasıdır. Ulusal egemenliğin olmadığı yerde de demokrasiden ve işçi haklarından söz edile-

(29) Ağaç-İş, **Özelleşen ORÜS**, Ankara, 1999 (Çoğaltma)

mez. Ulus-devletin daha da güçlendirilmesinin yolu ise, demokratik ve laik sosyal hukuk devletinin geliştirilmesinden geçmektedir. Kanımızca, Atatürk bugün yaşasaydı hayattayken yaptıklarını yine yapardı; Türkiye Cumhuriyeti devletini daha da güçlendirmeye çalışırdı; Türkiye'nin bütünlüğünü ve bağımsızlığını korumaya herşeyin üstünde önem verirdi; IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü ile ve diğer ülkelerle ilişkilerde ulusal onurumuzu korurdu; kamu kesimini güçlendirirdi.